

KOVAI CECÍLIA

ÖNELLÁTÓ FÜGGŐSÉG

A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy Tolna megyei faluban

Tanulmányomban egy Tolna megyei hátrányos helyzetű település, Kabaj¹ példáján keresztül vizsgálom, hogy a közfoglalkoztatás forrásai hogyan működtethetnek egy a mezőgazdasági termelésre épülő, „önellátást” célzó „falufejlesztési koncepciót”. Továbbá azt mutatom be, hogy a közfoglalkoztatás milyen eszközöket adhat a falu vezetésének kezébe, és azok hogyan hathatnak a falun belüli társadalmi viszonyokra. A tanulmány egyik fő kérdése, hogy a workfare típusú szociálpolitikával járó decentralizáció önkéntelenül is milyen lehetőségekkel ruházza fel a helyi szereplőket, és hol találhatóak e lehetőségek határai. A fentiekkel összefüggésben másik fő kérdésem a közfoglalkoztatás kapcsán oly sokszor emlegetett ún. paternalista, függő viszonyokra irányul, vagyis arra, hogy milyen mozgástereket és kényszereket jelent ez a viszonyrendszer² a helyi lakosság számára.

Megmaradt terek, „felesleges” emberek

Tanulmányom terepén, a körülbelül 1000 fős Kabajon az elmúlt huszonöt év számos vidéket érintő, a hazai társadalomtudományok által korábban is feltárt problematika nyomon követhető. 1998-as cikkében Ladányi János és Szelényi Iván például leírja, hogy a rendszerváltás után a formális munkaerőpiac szempontjából feleslegessé vált népesség visszatorlódik vagy bezáródik az alacsony infrastruktúrájú falvakba. Ezzel párhuzamosan pedig a második gazdaságból megerősödő vidéki kispolgárság a posztszocialista gazdasági átalakulás következtében elveszti erőforrásait. Ebben az értelemben tehát a magyar vidéket a posztszocialista átmenet két egymással összefüggő strukturális átalakulása sújt-

¹ A falu neve az interjúkban elhangzott információk érzékenysége, valamint a szélesebb körű értelmezés lehetőségének meghagyása miatt anonimizálva szerepel.

² A tanulmány 2015 tavaszán végzett terepmunka kutatási eredményeit dolgozza fel, amely során több mint 30 interjút készítettem. Az interjúalanyok kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy a kutatásban az összes lehetséges nézőpont megjelenjen, ennek megfelelően készítettem interjúkat a falu döntéshozóival, úgymint a polgármesterrel, a szociális szövetkezet alapítóival, valamint közfoglalkoztatottakkal, idénymunkásokkal is. Az interjúk nagy része a szakmai és az életútinterjú elemeit ötvözte, abból az előfeltevésből kiindulva, hogy az egyéni életutak tapasztalatai nagyban befolyásolják a szakmai tevékenységet.

ja: nagyszámú munkanélkülivé vált népesség és gyengülő, elvándorló helyi középosztály (Ladányi–Szelényi 1998). Kabaj szintén e két strukturális tehertétellel küzd. Számos szerző felhívja arra is a figyelmet, hogy a falusi, főként mezőgazdasági munkahelyek számának drasztikus csökkenését nem követte a falusi lakosság számának hasonlóan drasztikus esése, csupán a lakosság összetétele változott meg (Ladányi–Szelényi 2004, Ladányi–Virág 2009, Kovách 2012). E folyamatok következtében kiháló falvak sokasága helyett vagy mellett a megélhetés szempontjából vegetáló falvak tömegét találjuk, amelyek helyzetén az elmúlt évtizedek gazdasági és társadalmi folyamatai sem javítottak lényegesen (Ladányi–Szelényi 2004, Kertesi 2005, Kovách 2012, Szabó 2015, Virág 2010).

Kabaj a „nem kiháló” falvak egyike, olyan ellentmondásos tér, amelyet a strukturális és gazdasági folyamatok sem megszüntetni, sem fenntartani nem képesek. Ez az ellentmondás, mint látni fogjuk, erőteljesen meghatározza a helyi közfoglalkoztatás lehetőségeit.

E „strukturális állapot” egyik lényeges eleme a lakosság összetételének megváltozása, amelyet a szakirodalom szelektív migrációnak hív. Ez a folyamat Kabajt is érintette az elmúlt évtizedek során. Lokális lehetőségek hiányában a helyi középosztály elszakad a falujától, minden erejével arra törekszik, hogy a városokban találjon lakhelyet és megélhetést, míg a kedvezőtlenebb pozíciójú lakosság a falvakban marad, megfosztva immár az elszakadó helyi középosztály által hozzáférhető erőforrásoktól is. A szelektív mobilitás erőteljes etnikai és osztálytörésvonalakat eredményez, hiszen az etnikai és az osztálykülönbségek egymással összefonódva működnek: jellemzően a „magyar” középosztály az, amely helyzetéből fakadóan meg tud kapaszkodni a városokban, míg az elszegényedő „cigányság” anyagi és kapcsolati tőke híján a falvakban marad (Asztalos 2014, Durst 2010, Kovách 2012, Váradi 2010, Velkey 2014, Virág 2010).

Ma Kabaj lakosságának közel 70 százalékát az alacsony iskolai végzettségű, a formális munkaerőpiacon nehezen elhelyezkedő népesség teszi ki. A lakosság városi munkavállalása magasabb végzettség birtokában sem lenne egyszerű, hiszen Kabajról a közeli városok nehezen közelíthetők meg, és az utazás költségei is igen magasak. E népesség többnyire az agrárium periferiáján adódó munkákból él, mint például a közfoglalkoztatás mezőgazdasághoz köthető része, idénymunkák, különböző gyűjtögető tevékenységek, valamint kismértékben a közeli, agráriumhoz kötődő cégek segédmunkái. A segélyezésre szoruló lakosság jelentős része cigány származású, így az etnicitás és osztályhelyzet átfedésbe kerül.

Kabajon azonban a helyi intézményi infrastruktúra megmaradt, működik a helyi önkormányzat, iskola, óvoda és idősek otthona is. A helyi intézmények fennmaradása lényeges tényező, hiszen munkalehetőséget ad a még faluban élő magasabb státuszú lakosság számára, e népesség helyben tartása pedig növeli a lokális hatalmi viszonyrendszerek erejét. Mint látni fogjuk, a falu történetéből, elhelyezkedéséből származó erőforrások, valamint a lokális viszonyrendszer ereje lehetővé teszik, hogy a kedvezőtlen pozíciójú népesség éppen e lokális viszonyok révén kapaszkodót találjon. Ezek a viszonyok őrzik a cigány–magyar különbségtétel osztályalapú működését: a helyi intézmények által kínált magasabb státuszú pozíciók többnyire a „magyarsághoz” kötődnek. A fenti okokból Kabajon – a lakosság összetételének megváltozása ellenére – létrejöhett egy olyan faluhoz kötődő aktív réteg, amely nem pusztán erőforrásokat hoz a településre, hanem ezekkel az erőforrásokkal

egyrészt biztosítja a helyi társadalmi viszonyok folytonosságának biztonságát, másrészt lehetőséget teremt azok eltérítésére, akár a cigány–magyar különbségtétel osztályalapú kikezdésére is.

Ahhoz azonban, hogy megértsük a helyi társadalmi viszonyokat, szemügyre kell vennünk Kabaj történeti meghatározottságait, már csak azért is, mert a helyi vezetők „településfejlesztési” koncepciójában kiemelt szerepet kapnak a „hajdani, hanyatlás előtti” Kabaj társadalmi viszonyai és az azokról szóló közbeszéd.

Kabaj küzdelmei: az „aranykor” és „hanyatlás”

A falu történetét és az arról szóló jelenlegi diskurzusokat erőteljesen meghatározza a föld és a lakosság mezőgazdasághoz fűződő viszonya. A helyiek szerint a Kabaj határán fekvő föld rendkívül jó minőségű, a falut körülölelő hatalmas erdők pedig mindig is az éppen regnáló államhatalom kedvenc vadászterületének számítottak. Habár a Kabaj környéki földek és erdők a 17. század végétől az Eszterházy család birtokához tartoztak, a falu történetéről szóló írások (Kabai–Németh 2012) és az interjúalanyok mégis a kisebb-nagyobb földdel rendelkező gazdákat említik a falu meghatározó szereplőiként. Az interjúkban sokkal kevesebb szó esik a falu életének mindig is szerves részét képező földnélküli rétegek jelenlétéről, akik alkalmi mezőgazdasági munkákból tartották fenn magukat. Kabaj mai életét meghatározó szereplők emlékezetében a föld a társadalmi mobilitás fő zálogaként maradt meg. Az interjúkban a földtulajdonhoz köthető „értékrend” kiemelkedő szerepet kap, főként a háború előtti idők meghatározó jelentőségűek, amelyek egyfajta „aranykorként” jelennek meg. Kabaj a második világháború előtt a környék egyik legnépesebb és magas státuszú településének számított körülbelül 2800 lakossal. A szociális szövetkezet egyik kabaji születésű alapítóját idézve:

„Ez a fénykornak leírt valami nem volt aranykor, olyan értelemben, hogy mindenki olyan marha jól élt volna a faluban. De olyan szempontból azért igen, hogy ez egy rendes falu volt, mindenkinek meg volt a maga közössége, kultúrája, mindenki tudta a helyét, tudta a viszonyait, és ez biztonságot adott neki.”

Ezek a „biztos helyek” pedig a földtulajdon alapján jelölődtek ki.

Ugyanígy volt ez tanulmányunk egyik főszereplőjével, a kabaji cigánysággal is, amely akkor még marginális szereplőnek számított a falu életében. Földtulajdonról esetükben nem beszélhetünk, „helyüket” az akkori társadalmi viszonyok a falu határain kívül, az erdőszéli cigánytelepeken jelölték ki. Lakhelyük kifejezte társadalmi pozíciójukat, a „virágzó Kabaj” számára a cigányság nem számított releváns tényezőnek. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a cigányság megjelenik a falu történetéről szóló elbeszélésekben is: a „legendák szerint” a 18. század végén az egyik Esterházy telepített néhány beás cigány családot az erdőbe „vadriasztás céljából”. Az interjúalanyaim a családok egy részét e betelepített cigányok leszármazottjának tekintik, akik a maguk marginális pozíciójában, de beágyazódtak a falu társadalmi viszonyrendszerébe, zömmel mezőgazdasághoz köthető kiegészítő

munkákat végeztek (vö. horváth–Kovai 2010, 2015, Kovács 2014, Szabó A. 2010). A Kabaj hajdani „virágkoráról” szóló emlékezet tehát nem valamiféle általános jólétet idéz, hanem azt az időszakot, amikor a falu integrált társadalmi szintéreként működött.

A virágkor végét és a hanyatlás kezdetét a falu értelmisége és a történeti írások egyaránt a háború utáni kollektivizáláshoz kötik, amely jelentős lökésnek számított a falusi erőforrásokkal rendelkező népesség városokba áramlásához (vö. Kovács 2012, Virág 2010). A kollektivizálás természetesen érzékenyen érintette a földdel rendelkező lakosságot, ráadásul itt zajlott az egyik első kulák per, később pedig a kabaji téleszt beolvasztották szomszéd falu termelőszövetkezetébe (Kabai–Németh 2012). A jobb helyzetben lévő lakosság elvándorlása már ekkor elindult. A föld jelentősége a megélhetésben, a társadalmi státusz kijelölésében és a falusi élet szerveződésében azonban megmaradt. A faluhoz közeli téeszt és állami gazdaság nagyszámú munkaerőt szívott fel, a „háztájizás”, a magántulajdonban maradt kertek művelése pedig alapvető értéknek számított. Az otthoni mezőgazdasági termelést az idősebb lakosság, valamint a falu döntéshozói ma is a fennmaradás egyik alapvető zálogának tartják.

A hetvenes években két fontos politikai döntés befolyásolta Kabaj és több száz más, ma halmozottan hátrányos helyzetűként ismert település sorsát (Virág 2010). Az egyik az Országos Településfejlesztési Kon koncepció (OTK), amely erősen centralizáló jellegű volt, egyfajta „racionalizálás” nevében a forrásokat és fejlesztéseket a központnak kinevezett településekre koncentrálna. A korabeli „megszorítások” Kabajt igen hátrányosan érintették. A falu az OTK rangsorában kedvezőtlen helyre, a nem fejlesztendő települések kategóriájába került (Kabai–Németh 2012), ez építési tilalommal, az infrastruktúra elvételével és általában forráskivonással járt. A lakosság egy része a döntés hatására még inkább a városok felé vette az irányt, ám helyettük a másik fontos politikai döntés, a településfejlesztési program eredményeképpen új népesség érkezett a faluba: az addig minden szempontból a falusi társadalmi viszonyrendszer periferiájában élő cigányság (vö. Virág 2010).

A történetben itt jelentős törés áll be, a faluhoz kötődő társadalmi tapasztalatok az etnicitás mentén elválnak egymástól. Miközben a „magyar” történet lassú hanyatlásról, az élet elszivárgásáról, a fent említett rend gyengüléséről szól, addig a ’70-es, ’80-as évek „cigány” történetei éppen a falu társadalmi viszonyai által megnyílt lehetőségekről mesélnek. Míg a kabaji parasztok Dombóváron építkeztek, addig a cigányok a faluban vettek házat. Míg a magyarokat a mobilitás motorja a városokba hajtotta, addig a cigányokat az egykor elérhetetlen falu centrumába. A cigányokat e lehetőségek mind a faluhoz kötötték, a faluban tudtak házat venni, a falu közeli téesztben kaptak munkát, a falu informális viszonyain keresztül jutnak kiegészítő jövedelemhez, a helyi viszonyok nyújtották és nyújtják jelenleg is számukra a védelmet a szegénységgel és a rasszizmussal szemben. A „magyarok” pedig lassan kiléptek a falu viszonyrendszereiből, másféle, városi munkahelyhez kötődő kapcsolati hálókból mozogtak (Kabai–Németh 2012). Az életutak és stratégiák osztályalapon, de mégis etnikai törésvonalak mentén váltak el egymástól, ugyanakkor a cigányság patrónus-kliens jellegű kötődése a helyi magyarsághoz meghatározó maradt. A cigányság e kapcsolaton keresztüli beágyazottsága a falu társadalmi viszonyrendszerébe biztosított egyfajta folytonosságot, amely napjainkban a közfoglalkoztatáson keresztül aktualizálódik és kap új jelentést.

A rendszerváltozás a történeti elbeszélésekben „csupán” az előbbi folyamatok utolsó fázisának, majd lezáródásának látszik. Kabaj az a hely, ahol a végbement társadalmi folyamatok strukturális rögzültséggé váltak, ahogy egy Kabaj társadalomtörténetéről szóló írásban olvashatjuk:

„A kilencvenes évekre Kabajon alig maradt más aktív korú ember, mint a szakképzetlen, zömmel cigány lakosság, illetve azok a szakmunkások, akik többsége megromlott egészségi állapota és tönkrement családi kapcsolatai miatt csökkent munkaképességűvé vált. A piaci alapon működő termelőszövetkezetnek egyik csoportra sem volt többé szüksége, tömegesen kerültek utcára ezek az emberek a privatizációt (kárpótlást) követően. Ma már a termelőszövetkezetben kabaji lakos alig-alig dolgozik. A nagyfokú gépesítés következtében a szakképzetlen munkaerőre tömegesen nincs szükség, szakképzett munkaerő pedig már szinte nincs is a faluban. Kabaj határa művelés alatt áll, de ehhez magára a kabajiakra már nincs szükség, még a traktorosok is vidékről járnak ide dolgozni. Kabaj egyre inkább egy zárványra kezd hasonlítani, amely külső erőforrások nélkül maradt, és önmaga erejéből szinte képtelen fejlődni.” (Kabai–Németh 2012: 94)

A várva várt külső erőforrást a falu vezetésének és lakosságának perspektívájából a 2009-ben induló „Út a munkába” program, majd a 2011–2012-ben a módosult közfoglalkoztatási programból elnyert állami források, valamint az ezekhez is köthető fejlesztésekből beáramló támogatások jelentik. Az elnyert támogatások megadják a cselekvés lehetőségét a falu iránt elkötelezett döntéshozók számára, koncepcióikban a föld továbbra is kiemelkedő szerepet kap. A következő alfejezetekben azt vizsgáljuk meg, hogy ezek a források milyen cselekvési lehetőségeket nyújtanak, miképpen ágyazódnak be a falu társadalmi viszonyaiba, és hogyan változtathatják meg azokat.

Aktivitások, aktorok és források

Kabaj az elnyert támogatások tekintetében nem tűnik tipikus hátrányos helyzetű településnek, igen sokféle forrás áramlik a faluba, még hozzá úgy, hogy azok „egy irányba húznak”, vagyis nem hoznak létre a faluért versengő frakciókat. A falu fejlesztésén dolgozó vezetők a különféle forrásokat egymással összefonódva, mégis némileg más típusú viszonyrendszereken keresztül osztják el. Ugyanakkor ezek összehangolásában a mezőgazdaság, a föld meghatározó tényező, úgy is mint az utolsó erőforrás, amely a falunak megmaradt és mint a „paraszti” életmódhoz kötődő „rendezői elv”. A mezőgazdasági termeléshez köthető falu-fejlesztési koncepcióban az ún. önellátás több szinten válik a falu fejlődésének alapvető feltételévé: a közfoglalkoztatás révén a falu megtermeli saját intézményei számára az élelmiszer jelentős részét, a vezetőség a lakosságot is arra sarkalja, hogy a kertek művelésével, állattartással egyfajta önellátásra rendezkedjen be, a szociális szövetkezet pedig a faluban, a lakosok által otthon megtermelt árut értékesítené. A közfoglalkoztatás mezőgazdasághoz köthető része tehát nem pusztán a falu történetébe illeszkedő folytonosságot jelenti,

hanem egy koncepció része, amely szerint a helyi mezőgazdasági termelés fogja kivetnii a falut szorult strukturális helyzetéből.

Ez a szemlélet szerencsésen találkozott a kormányzati és a regionális szintű elképzelésekkel, amelyek a hátrányos helyzetű falvak problémáinak kezelését szintén a helyi mezőgazdasági termelés támogatásában látják.³ Kabaj 2010-ben, többek között a polgármester asszony erőfeszítéseinek eredményeként, bekerült a Dél-dunántúli Regionális Munkaügyi Központ által elindított „Sorsfordító – sorsformáló” komplex munkaerő-piaci programba, amelynek keretében 2010-ben tíz munkanélküli vett részt zöldség- és gyümölcsstermesztési képzésen és foglalkoztatásban. A program idején a résztvevők az önkormányzat tulajdonában lévő egyhektáros területen termeltek egymillió forint értékű zöldséget a falu intézményeit ellátó konyha számára. A Sorsfordító programban elért eredmények alapján Kabaj bekerült az első járási startmunka-mintaprogramok közé, ami nemcsak a közfoglalkoztatás kibővítését,⁴ hanem a korábban olyannyira hiányzó eszköz- és ingatlanfejlesztést is lehetővé tette.

A falu „újraélesztésének” koncepcióját leginkább megalapozó, legkiszámíthatóbb és legfontosabb forrást tehát kétségkívül a közfoglalkoztatás jelenti. 2015-ben a közfoglalkoztatásba bevont terület már 15 hektár, amely részint az önkormányzat, részint magánszemélyek és az egyház által átadott kertekből, földdarabokból áll.⁵ A konyhát teljes egészében a startmunka-mintaprogramból látják el zöldséggel és gyümölcssel, részben hússal is (a programban nyulat és sertést is tenyésztnek).

A helyi közfoglalkoztatás kiterjesztésében és működtetésében kiemelt szerepe van a polgármester asszony, „Marika néni” személyének és helyi beágyazottságának. Úgy tűnik, az ő személye biztosítja a társadalmi viszonyok folytonosságát. „Marika néni” édesapja erdészként mindennapos kapcsolatot tartott fenn a falusiakkal, köztük a cigánysággal is, hiszen a falu határában laktak, közel az erdei cigánytelephez. Idősebb cigány interjúalanyaim emlékeiben az a „parasztház” él, ahonnan kisebb-nagyobb munkákért cserébe mindig lehetett kapni valamit. Marika néni szüleinek otthona egyfajta informális központként működött a cigány lakosság perspektívájából. Marika néni jelenleg formálisan is hasonló pozícióban van, ő az, akihez „járnak a cigányok”, immár a közfoglalkoztatás intézményesített keretei között. E folytonosság nem szakadt meg, annak ellenére sem, hogy „Marika” nénit, ahogy a helyi „középosztálybeli” lakosság gyermekeit általában, szülei mobilizációs stratégiái az agráriummal való szakításra ösztönözték, a polgármester asszony pénzügyi vonalon tanult tovább. Miután elvégezte iskoláit, házassága hamar visszacsatolta a faluhoz. A rendszerváltás után férjével a helyi mérték szerint mérve jelentősebb területű földhöz jutottak, férje főként gazdálkodóként tevékenykedett, Marika néni pedig az iskola gazdasági vezetője volt. A házaspár tehát lefedte a faluhoz köthető elitpozíciók amúgy nem túl széles spektrumát, amely jelenleg is csak a helyi intézményrendszerhez és a földtulajdon-

³ Lásd Start Mezőgazdasági Munkaprogram 2011-től, Szociális szövetkezeti törvény 2013.

⁴ Az Út a munkához programban átlagosan 30 ember vett részt, a Start-programban 50–60, s az első években a létszám a százat is elérte. A mezőgazdasági termeléshez szükséges gépek mellett felújítottak egy ingatlant is, ahol a sertéseket hizlalják.

⁵ További 15 hektár önkormányzati területet a szövetkezeti utódszervezet művel bérleti szerződés keretében, amely 2019-ben jár le.

hoz kötődik. Marika néni ereje a helyi viszonyokba való széles körű és mély beágyazottságából ered. Olyan erő ez, amelyhez, ahogy interjúalanyaim mondják, „lehet igazodni”. „Marika néni tudja, milyenek vagyunk, ismer minket”, „Marika néni tudja, ki mire való, ki mire jó” – hangzanak el refrénszerűen a fenti mondatok szinte az összes interjúban, beszélői pozíciótól függetlenül.

A közfoglalkoztatás tehát a helyi önkormányzat és az alacsony státuszú lakosság viszonylatában a helyi informális hatalmi relációkat intézményesíti elsősorban a polgármester asszony személyén keresztül. A közfoglalkoztatásban résztvevők számára a tágabb strukturális, gazdasági mozgások és meghatározottságok többnyire „Marika néni” akarata és személyes képességei eredményeként értelmeződnek (vö. Szőke 2015).

Kabajon azonban az önkormányzat meghatározó szerepe mellett rendkívül erős a civil jelenlét, amely részben a faluból elszármazott, magasan iskolázott, ám a falu sorsa iránt elkötelezett értelmiséghez kötődik. A Kabajért Alapítvány például egy helyi születésű szociológus kezdeményezésére jött létre, akit – habár sosem költözött vissza a faluba – haláláig igen aktívan foglalkoztatták Kabaj ügyei. A Kabajhoz kötődő értelmiség szerepe mindenképp meghatározó a faluba érkező forrásokat tekintve, hiszen kapcsolathálói olykor kormányzati körökig is eljutnak, illetve más, nem helyi székhelyű civil szervezeteket is be tudtak hozni a faluba. Fontos szerepe van továbbá a Máltai Szeretetszolgálatnak (a továbbiakban „Málta”). Az elszármazott értelmiség egyik kulcsszereplőjének közvetítésével a Málta kapcsolódott be legjelentősebb intézményi infrastruktúrával a falu életébe. A számottevő fejlesztési tapasztalattal, anyagi és humán erőforrásokkal, továbbá erőteljes politikai beágyazottsággal rendelkező karitatív szervezet több TÁMOP által támogatott pályázatban vett részt konzorciumi partnerként az önkormányzat oldalán, amelyek egyszerre biztosították a lakosság képzését és a szociális munkások jelenlétét a faluban. A Málta közösségi házat működtet Kabajon, az MLSZ segítségével futballedzéseket biztosít, két nemrégiben átadott, vadonatúj focipályával, a 2015/2016-os tanévtől pedig a helyi általános iskola működtetését is átveszi.

E „sokszólamúság” oldhatja a helyi önkormányzat és az alacsony státuszú lakosság viszonylatában kialakuló hierarchikus kapcsolatok kötöttségeit, ugyanakkor erősítheti a fennálló viszonyok megtartó hatását. Mindez azonban csak úgy lehetséges, hogy a többféle kulcsszereplő osztozik abban a koncepcióban, hogy a falu helyzetének javítása a helyi mezőgazdasági termelés fejlesztésével érhető el. E koncepció megvalósításából minden fontosabb helyi intézmény kiveszi a részét: a helyi Roma Nemzetiségi Önkormányzat évente vetőmagot oszt, az óvodában „kertetgető” program működik, amely játékos formában tanítja meg a kicsiknek a kertészkedés művészetét, az iskola mezőgazdasági szakmunkásképző iskolát működtet 9. és 10. osztállyal, jelenleg 20 család vesz részt az ún. „Kertprogramban”, amely anyagi forrásokkal és szaktudás biztosításával segíti a kertművelés gyakorlatának elterjedését. A legnagyobb volumenű fejlesztés azonban a 2014-ben alakult Mezőgazdasági Szociális Szövetkezet, amely szintén a Málta és a helyi önkormányzat együttműködésével jött létre állami és uniós forrásokból.

A fent említett szereplők közül kettő tűnik kiemelten fontosnak. Az egyik a polgármester asszony, „Marika néni”, akit a falun belüli viszonyokból eredő kapcsolati, anyagi tőke és habituális erőforrások tesznek kulcsszereplővé. A másik pedig a Máltához kapcsolódó An-

dor, aki bár szintén Kabajon nőtt fel, de szülőfalujából elszármazva Budapesten tett szert kormányzati köröket is elérő ismeretségekre, regionális fejlesztéssel kapcsolatos akadémiai tudásra, vagyis a falu határain és társadalmi viszonyain messze túlnyúló kapcsolatrendszerre. Kettejük találkozása és együttműködése meghatározza a falun belüli aktivitások irányát. A polgármester asszony helyi beágyazottsága és Andor falun kívüli viszonyaiból származó erőforrásai együttesen járulnak hozzá a falubeli fejlesztésekhez és aktivitásokhoz, amelyek alapját azonban a közfoglalkoztatás jelenti.

A workfare előretörése és a lokális szint

A közfoglalkoztatásról 2009 óta rengeteg kritika született társadalomtudósok és szociális szakemberek tollából. Legtöbbször egyetértenek azzal, hogy a segélyezés egyre erőteljesebb kiváltása közfoglalkoztatással egyfajta konzervatív, neoliberális fordulatot jelent, amelynek során nem pusztán a jóléti kiadások csökkennek, hanem a szegénység is más értelmezési keretbe kerül (Asztalos 2015, Csoba 2010, Scharle 2011, Szabó 2015, Szőke 2015, Virág–Zolnay 2010). E szerzők szerint az elmúlt évtizedekben a „rendszerváltás maradó sokkját” (Kertesi 2005) kezelendő szociálpolitika a welfare irányából a workfare felé mozdult el. Ez az elmozdulás egyfajta segély- és szegényellenes társadalmi közhangulatra adott válaszként is értelmezhető. A közfoglalkoztatás kritikája szerint a közfoglalkoztatás nem vezet vissza tömegével embereket az elsődleges munkaerőpiacra, bezárja a segélyezetteket a helyi hatalomtól függő viszonyrendszerbe, felerősíti az egyébként is létező „paternalista, „feudális” viszonyokat. A szerzők szinte mindegyike megemlíti, hogy a workfare kiemeli a szegénységet és a munkanélküliséget a szélesebb társadalmi folyamatok értelmezési keretéből, és azt önhibaként jeleníti meg. Ennek egyenes következménye a Herbert Gans által leírt „érdemes” és „érdemtelen” szegény közötti különbségtétel erősödése. Gans szerint az érdemtelen szegény kategóriája a hegemon középosztály „konstitutív külseje”, a jelentős másik, akivel szemben hegemoniája újra és újra megerősödik. Mindez azonban a workfare szociálpolitika szükségszerű következménye, hiszen mindig kevesebb a forrás, mint amennyi ember munkára vár, egyszerűen a rendszer kikényszeríti az „érdemes” és „érdemtelen” szegény megkülönböztetését (Gans 1993).

A közfoglalkoztatást értékelő szerzők (Szabó 2015, Szőke 2015, Virág 2014) azonban azt is kiemelik, hogy a fenti kategorizáció, a magyarországi szociálpolitika rendszerváltás utáni hagyományaihoz illeszkedve, korábban is a lokális szinten érvényesítette erejét. A helyi szint e felértékelődése Szalai Júlia szerint a rendszerváltás decentralizációs politikájáig nyúlik vissza, aminek következtében:

„...a szegénység gyakorlatilag »eltűnt« a makroszintű társadalmi viszonyok látómezejéből. Közlelebről: (...) miután a csupán keret jellegű szabályokat lefektető szociális törvénykezés a helyi közösségek belső alkufolyamataira bízta a segélyezés konkrét elveinek kialakítását, illetve azok hátterében a szegénység lokális fogalmának kimunkálását, ezzel egy társadalmi probléma automatikusan kisközösségi üggyé változott, aminek nyomán viszont a szegények és nem szegények konfliktu-

sai adott közösség belső működésének zavaraiaként tűnnek fel. Ebből a látószögből azután szinte magától értődik, hogy a szegények helyzetének változása mindenkéltől a helyi interperszonális viszonyokon, azok között is elsősorban a hivatalok és a kliensek együttműködésén múlik, s mindehhez a közösségen kívüli társadalom szereplőinek vajmi kevés a köze, a dologban pedig vajmi kevés a tennivalója.” (Szalai 2002: 40)

A közfoglalkoztatás jelenlegi működése pontosan illeszkedik a fenti trendbe, hiszen az állami források elosztása lokális szintre lett delegálva, azaz a polgármester dönt arról, kit hív be közmunkára, és kit hagy a 22 ezer forintos segélyen tengődni. Ez kétségtelenül igen nagy hatalmat ad a polgármester kezébe, a közfoglalkoztatás nem pusztán fenntartja, hanem meg is erősíti a helyi önkormányzat hatalmát és a segélyezésre szoruló lakosok függőségét a helyi hatalmi viszonyoktól.

Szőke Alexandra cikkében azonban felhívja a figyelmet arra, hogy ezek a folyamatok általában a neoliberais workfare irányába tartó „szociálpolitika” sajátjai, amelyek a 90-es években az USA-ban, Ausztráliában és később Nyugat-Európában is lejátszódtak (Szőke 2015). A neoliberais reformok mindig együtt járnak az érdekes és érdemtelen szegény megkülönböztetéssel, az utóbbiak helyzetének önhibaként való értelmezésével. A workfare irányába történő elmozdulás azonban nem pusztán a szegények bizonyos csoportjára tolja a felelősséget, hanem lokális szintekre is, azaz a workfare-rel együtt jár az előbb említett decentralizáció. A „munka” kiemelt szerepe a neoliberais „szociálpolitikában” hasonlóképpen nem magyar sajátosság. A stabil munkahelyek permanens hiánya paradox módon előhívja a munka társadalmi felértékelődését, de a munkanélküliséget nem a munkahelyek számának csökkenésével magyarázza a közvélemény és az azt kihasználó közpolitika, hanem az érintettek megfelelő munkamoráljának problémáival. Ezért aztán a szociálpolitika fő feladata a tartós munkanélküliségben élő csoportok ránevelése a munkára. Esetünkben lényeges szempont még az etnikai dimenzió, vagyis hogy a segélyre szoruló, „érdemtelen-né” váló lakosság jelentős része cigánynak tekintett állampolgár, így az etnikai és osztálypozíció egymással összefonódva erősíthetik a workfare kizáró mechanizmusait.

Szőke Alexandra saját terepmunkáin keresztül azonban arra is rávilágít, hogy a lokális szint, ahova a neoliberais workfare delegálja a strukturális problémákat, számos olyan lehetőséget tartogat, amelyek oldhatják a workfare fegyelmező, kizáró mechanizmusait. Állítása szerint a közfoglalkoztatás megvalósulása nagyban függ a helyi viszonyoktól. Ott, ahol az osztálypozíciók erősen etnicizáltak, és az erőforrásait veszített „középosztály” etnikai különbségtétellel igyekszik őrizni dominanciáját, a közfoglalkoztatás hasonló funkciókat fog betölteni, csupán ráerősít az érdekes-érdemtelen szegény etnikai különbségtételére. Ezzel szemben másutt az etnikai különbségtétel kényszere hagyományosan kevésbé erős, viszont a polgármester és a segélyre szoruló lakosság kapcsolatrendszerében a patronus-kliens viszony nagyon is élő mintázat. Ez utóbbi lehetőséget biztosít arra, hogy a polgármester a közfoglalkoztatást ne pusztán a szegénység mérséklésére, a falu társadalmi életének megszervezésére használja, hanem arra is, hogy a munka közös színtere által enyhítse az érdekes-érdemtelen szegény megkülönböztetést, valamint az etnikai különbségtételek kizáró mechanizmusait (Szőke 2015). Asztalos Ildikó hasonló következtésekre

jut uszcai terepmunkáján keresztül. A közfoglalkoztatás „közösségszervező” hatását emeli ki, a decentralizáció szerint együtt járhat a lokális hatalmi viszonyok és a szolidaritás megerősítésével, valamint a lokális „interperszonális” kapcsolatok megtartó erejének növekedésével, a falusi lakosok szolidárisabb közösséggé válásával (Asztalos 2014). Ugyanakkor mindketten hangsúlyozzák, hogy a lokális szint szereplői – minden erőfeszítésük ellenére – nem képesek változtatni a tágabb strukturális problémákon a workfare eszközeivel.

A kabaji eset elemzésével az említett szerzőkhöz hasonló nyomvonalon haladok, egyetértve azzal, hogy a közfoglalkoztatás megvalósulása nagyon is függ a helyi társadalmi viszonyoktól. Esetelemzésem fő kérdése, hogy a helyi viszonyok mennyire képesek átformálni a strukturális meghatározottságokat, vagy pontosabban fogalmazva, milyen lehetőség rejlik a lokális szint erejében. Tanulmányom további részében arra keresem a választ, hogy a témánk szempontjából oly kiemelt lokális szinten mit jelentenek a fenti kritikai állítások, mi valójában a „függő viszony”, hogy néz ki; mi a szerepe az „elsődleges munkaerőpiacnak”, hogyan működik az érdemes és érdemtelen szegény, és ezzel összefüggésben az etnikai megkülönböztetés. Végül, de nem utolsósorban kitérek arra is, hogy milyen kapaszkodót nyújtanak azok a lokális viszonyok, ahová e workfare-politika decentralizációja delegálja a tartós munkanélküliség problémáját.

„Függő viszonyok”: a „feleslegestől” a szükségesig

A közfoglalkoztatást ért kritikák nagy része a lokális hatalom és a segélyezésre szoruló lakosság közt megerősödő hierarchikus, függő viszonyt veszik célba. Ugyanakkor érdemes megnéznünk, mit is jelent ez a függőség lokális szinten. James Ferguson dél-afrikai kontextusban mutatja meg, hogy a függőség vagy paternalizmus kulturális és társadalmi működése milyen mozgástereket, identifikációs lehetőségeket és biztonságos társadalmi tagságot kínált fel az alacsonyabb státuszú lakosságnak. Szemben azzal a helyzettel, amibe az apartheid bukásával együtt zajló gazdasági átalakulások során az immár „szabad”, ám munkanélkülivé vált, „magára hagyott”, népesség került. Ferguson nem e népesség „elmaradottságával”, a „rossz beidegződések” továbbélésével magyarázza e lakosságban élő erős igényt a függő, akár autoriter viszonyok iránt. Felhívja a figyelmet arra, hogy az ún. „autonóm”, önmagáért felelős individuum képze és lehetősége bizonyos társadalmi és kulturális pozíciókhoz kötődik. Ahelyett, hogy a függő viszonyokat kárhoztatnánk és felszámolásukat követelnénk valamely egyetemesnek feltételezett szabadságképzet nevében, inkább vegyük komolyan az emberek „függőségigényét”, nézzük meg, mi mindent jelentenek ezek a viszonyok. Ferguson hangsúlyozza, hogy e „függő viszonyokban” a mozgástér lehetőségét éppen az adja meg, hogy az érintett népességre ezeken a relációkon belül valamiképpen szükség van. Például az '50-es, '60-as években bérmunkába kényszerített fekete lakosság sajátos „autonómiáját” a dél-afrikai ipari vállalatok munkaerőhiánya biztosította (Ferguson 2013: 141–165).

Követve Ferguson javaslatát, az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy vajon e „paternalista”, függő viszonyoknak milyen hozadéka lehet az adott strukturális helyzetben, milyen mozgásterek nyílhatnak meg anélkül, hogy azok esetleges elnyomó, korlátozó jellegéről

megfelelkezni. Fontos kérdés, hogy a decentralizáció következtében megerősödő lokális hatalmi viszonyok mely esetekben válhatnak pusztán az elnyomás és a fegyelmezés eszközévé (lásd „érpataki modell”) (Nagy 2013: 389–425), és mikor nyújtanak inkább kapaszkodót a segélyezésre szoruló lakosság számára. Terepemen ez utóbbi eset áll fenn, ezért csupán az ehhez szükséges feltételeket tárhatom fel, hangsúlyozva, hogy a gondoskodás és a fegyelmezés közti határ még ezekben az esetekben is igen képlékeny.

A ferguson-i kérdéssel annyi párhuzamot mindenképp vonhatunk, hogy a rendszerváltás után „feleslegessé” vált kabaji lakosság ezekben a lokális relációkban válhat újra „szükségessé”, a strukturális magárahagyottságot éppen ezen „paternalista” viszonyok sajátos törődése, személyes ismeretségen alapuló jellege ellensúlyozhatja.

A polgármesterről a leggyakrabban hangoztatott nézet, miszerint *„tudja, ki mire képes, ki mire jó”,* a fentieket támasztja alá. Amikor a polgármester asszonyt arról kérdezem, mi alapján választott a Sorsfordító programba embereket, így felel: *„Hát mert őket így már ismerem, tudtam, hogy hogyan állnak a munkához. Megmondom, ismerem én az egész falut, és akkor az alapján.”* Az előbbieken mondottak egyrészt feltételezik egy olyan „tekintet” létezését, amely észre fogja venni erőnyeinket és hiányosságainkat, jutalmaz és büntet ezek függvényében, másrészt pedig azt is előrebocsátják, hogy a lakosságra valamiképpen szükség van, hiszen e tekintet mindig az alkalmas embereket keresi. Lehet, hogy e tekintet tulajdonosa olykor igazságtalan – ahogy jó páran hangoztattak ilyen véleményt is –, de figyelméhez ettől még nem fér kétség. A közfoglalkoztatás forrásai a decentralizáció révén kétségtelenül növelik e hierarchikus viszonyrendszer erejét, megemelik e tekintet hatalmát, ugyanakkor ezen keresztül, úgy tűnik, valamiképpen ellensúlyozódnak a formális munkaerőpiac szempontjából „feleslegessé” vált népszerűt sújtó jellegzetes problémák.⁶

E viszonyrendszerben, mint láttuk, kiemelt szerepe van mezőgazdasághoz kötődő falu-fejlesztési koncepciónak. Ez a koncepció határozza meg, hogy mire hogyan lehet szükség a faluban, vagyis hogy *„ki mire jó, mire való”.* A koncepcióhoz kötődő, lakosság irányába érvényesített elvárások azonban egyfajta hierarchikus „felnőtt-gyermek” viszonyt hoznak létre a segélyezésre szoruló népesség és a vezetés között. E kétségkívül paternalistának nevezhető viszony a cigány–magyar különbségtétellel szoros összefüggésben működik. A falu elitjének, döntéshozóinak, beleértve a civil szereplőket, szociális munkásokat és az idénymunkában foglalkoztatottakat is, egyöntetű véleménye, hogy a helyi cigányság nincs birtokában a mezőgazdasági termeléshez szükséges tudásnak. De nem pusztán egy szak tudásbeli deficitről beszélnek, hanem azon keresztül általában egyfajta munkamorál hiányáról, ami szerintük szükséges lenne mind a falusi önellátás kialakításához, mind pedig a „piaci” munkahelyeken való helytálláshoz. A cigány lakosság ebben a koncepcióban az, akit „alkalmassá” kell tenni, tehát a cigányság egyfajta alárendelt, nevelendő gyerek pozícióba kerül. Ugyanakkor megfogalmazódik vele szemben az az igény is, hogy töltsen be az

⁶ Kabajon nem terjedtek el számottevően a hasonló helyzetű településeken egyre inkább elharapódzó problémák, mint az uzsora uralma, a prostitúció vagy a droghasználat, és végül, de nem utolsósorban a cigány–magyar különbségtétel rasszista irányú radikalizálódása.

egykori „középosztály”⁷ szerepét, sajátítsa el normáit, életmódját, még akkor is, ha a falu lehetőségeit meghatározó tágabb gazdasági és társadalmi viszonyok nem biztos, hogy valaha is lehetővé teszik egy újabb falusi, mezőgazdasági termelésre épülő „középosztály” létrejöttét.

A strukturális okokból kiürülő „középosztálybeli” pozíció betöltésére tehát nagy az igény a falu aktivitásait irányítók, így a polgármester asszony részéről is. A „humánerőforrás”, vagyis a képzetebb, stabil bérmunkára szocializálódott lakosság égető hiányát a szociális szövetkezet vezetői, az idénymunkára igényt tartó gazdák és a polgármester asszony egyaránt megfogalmazzák. Mindeközben a falu viszonyain belül nem látszanak olyan pozíciók, amelyek egy ilyen jellegű lakosságot tömegesen megtartanának. A közfoglalkoztatás egyik fő funkciója a fenti készségekkel rendelkező lakosság megteremtése lesz, feltétele pedig a „munkamorálra” való alkalmasság, míg a szociális szempont némileg háttérbe szorul. A kabaji közmunkarendszer, nem az „érdemes” és „érdemtelen”, hanem az „alkalmas” és az „alkalmatlan” megkülönböztetés szerint működik.

Ez a működés egy sajátos mobilitási útvonalat tesz lehetővé. Az, aki „bizonyítja” a munkára való alkalmasságát, azaz alkalmazkodik a főnök-beosztott viszony hierarchikus normáihoz, a munkaidő szigorú betartásához, valamint személyes felelősséget és kötődést mutat az elvégzett munka iránt, nem pusztán többé-kevésbé kiszámítható közfoglalkoztatott szerződést kaphat, hanem, ha a lehetőségek engednek, annál magasabb státuszú állást is. Így lett a Sorsfordító program egyik résztvevőjéből a konyha vezetője, az egyik közmunkásból az óvoda dajkája, a Málta közösségi házában jelenlegi klubvezetője pedig szintén közmunkás takarítóként kezdte. A 25 éves cigány származású lány, Ancsa története mindenképp példaértékű, általa nyomon követhetjük, hogy a bemutatott hierarchikus viszonyok az „alkalmasság” bizonyításán keresztül hogyan nyitnak meg mobilitási útvonalakat, és hogyan válnak meghaladhatóvá a cigány–magyar különbségtétel osztályalapú rögzültségei.

Ancsa az egyik legmagasabb státuszú, helyi társadalmi viszonyok közé leginkább beágyazott cigány család leszármazottja. Nagypapa az első telepi cigány lakos volt, aki beköltözhetett a faluba. Ancsa így meséli:

„A papámék, ők voltak az első cigány, akik beköltöztek a faluba, akiket beengedtek a parasztok a faluba, mert akkorába így volt, nem engedték, hogy bejöhessen a cigány a faluba lakni, koldulni bejöhetett, meg dolgozni, de lakni nem! De a papám bejöhetett ide lakni először, disznójuk, tehenük volt, látták a parasztok, hogy normálisak, kifélék-mifélék! Még szólójuk is volt, ami nagy szó volt akkoriba, hogy cigányoknak!”

A nagypapa, hasonlóan az unokához, az akkori magyar pozícióhoz és „paraszti életmódhoz” kötődő kvázi „középosztálybeli” normákat elsajátítva lépte át a cigány–magyar különbségtétel rigid határait. A lány apja, megtartva a nagypapa pozícióját, kisebb megsza-

⁷ A „középosztály” a falun belüli viszonyok relációiban értendő, olyan lakosok, akiknek végzettségük-nél fogva állandó, kiszámítható jövedelmet nyújtó állásuk van, nem szorulnak segíelyezésre.

kításokkal a faiparban dolgozott, és dolgozik ma is. Az apa beosztása az idénymunkánál kiszámíthatóbb kvázi bérmunkás pozíciót jelent, ami biztosította Ancsa családjának stabil anyagi helyzetét és magasabb státuszát. Ancsa hosszú beszélgetéseink során elmesélte, hogy ő felmenőinek köszönhetően mindig is számíthatott a falu vezetésének jóindulatára, és neki sem okozott gondot a közmunkás lét fenti elvárásainak betartása. Takarítóként szívesen időzött a Málta közösségi házában, sokszor munka után is ott maradt, hogy meghallgassa a projektek aktuális problémáiról tartott megbeszéléseket. A projektvezetők és szociális munkások örültek jelenlétének, sőt Ancsát kérdezték, ha a helyi cigány közeg reakcióira, elvárásaira voltak kíváncsiak. Egy napon Andor, észrevéve a fiatal lány érdeklődését és készségeit, teljes állást ajánlott fel neki a Községi Házban. Ancsa így értelmezi az eseményeket:

„És akkor az Andor látta, hogy én milyen vagyok, meg szerintem a többiek is látták – hogy én nem olyan vagyok, hogy na, közmunka, letudom, azt annyi, mert nem az, hogy én nyalizni akartam vagy ilyenek, hanem tényleg érdekelt, szerettem ott lenni, és ők ezt látták rajtam.”

Ancsa történetét nem pusztán a helyi viszonyok között még mindig érvényes generáció óta felhalmozott kapcsolati és kulturális tőke mozdítja előre, hanem azzal összefüggésben a már említett „paternalista” viszonyok működése is. Mint láttuk, e viszony egyik alapja a személyes ismeretség és azok a tekintetek, amelyeknek gazdái nem csupán „látják, hogy ki milyen”, hanem az alapján hatalmukban áll jutalmazni és akár büntetni is. Ancsa, teljesítve az „alkalmasság” kritériumait, a cigány–magyar különbségtétel helyi történetében addig példátlan pozíciót kapott. A konyha vezetőjének és az óvodai dajkának a története hasonló ívet mutat: a cigány–magyar különbségtétel erősen osztályhelyzethez kötött működése éppen osztályalapon válik meghaladhatóvá, hiszen a falu „humán erőforrás” utat nyit a magasabb státuszú, kiszámítható jövedelmet kínáló pozíciók felé, amelyek viszont éppen a „paternalista” függő viszonyokon keresztül elérhetőek. Ancsa esete kapcsán ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy előrejutását az előző alfejezetekben említett „többszólamúság” biztosította, vagyis a falun kívüli intézmények által behozott erőforrások és viszonyrendszerek. Ez a sajátos mobilitási útvonal azonban, úgy tűnik, csak a falu kapcsolathálóin belül halad, ritka esetben vezet ki Kabajról. A kérdés csak az: vajon szükség lesz-e valaha is a falu keretein belül annyi „alkalmas” emberre, ahányan a közmunkára szorulva kéne bizonyítani? Vagy az „alkalmasság” folyamatos számonkérése egy strukturális realitást nélkülöző illúzió kétségbeesett kergetése lesz csupán?

Nyilvánvalóan e feltett kérdés költőinek tekinthető most, és valószínűleg később sem adható rá egyértelmű válasz, hiszen a fentiek nagyban függenek a faluba áramló forrásoktól, a falu lehetőségeit meghatározó tágabb gazdasági és politikai mozgásoktól, amelyekre a helyi hierarchikus viszonyrendszer tetején ülőknek nem nagy a befolyásuk. A kérdés nyugtalanító jelenléte azonban igen képlékennyé teszi a határokat az autoritással bíró, lakosságot pásztázó tekintetek gondoskodó figyelme és korlátozó, fegyelmező jellege között, ugyanis az autoritást többek között a mobilitási lehetőségek minimális megléte legitimálja és szelídíti törődéssé. Nézzük meg: milyen tényezők befolyásolják e határok moz-

gását a helyi társadalmi viszonyok között, mitől válhat a gondoskodás fegyelmezéssé és a fegyelmezés gondoskodássá? E kérdés már csak azért is fontos, mert a kettő közti átjárás biztosítja a segélyezésre szoruló lakosság mozgástereit és sajátos autonómiáját. A törődés és a fegyelmezés közti igen képlékeny átmenet vizsgálata során rávilágíthatunk arra, hogy a kettő közti átjárás nem pusztán a helyi viszonyok alakulásától, hanem az azokat meghatározó strukturális lehetőségektől is függ.

A „figyelő tekintetek”: gondoskodás és fegyelmezés között

A helyi elit, de főként a polgármester asszony a lakossággal szemben támasztott elvárásait legfőképpen a földhöz és ezen keresztül a munkához való viszonyban fogalmazza meg. Elvárásainak „súlyát” éppen a közfoglalkoztatáson keresztül kezébe került hatalom adja meg, hiszen a közmunkás pozíció elnyerése helyi szinten az egyik legjobb lehetőségnek számít. A polgármester asszony figyelő tekintete folyamatosan a „megfelelő” embereket keresi, akiket hasznosítani lehet a falu fellendítését szolgáló közfoglalkoztatásban, majd később a szociális szövetkezet működtetésében. A megfelelés egyik legfőbb bizonyítéka a saját kert művelése, a veteményezés vagy az állattartás, ezek, ha nem is szigorú feltételei a közmunkás pozíció elnyerésének, de mindenképp jó pontot jelentenek. A saját kert művelése és az állattartás a döntéshozók szemében egyfelől a szegénység mérséklésének, a Szociális Szövetkezet sikerének záloga lesz, másfelől pedig annak bizonyítéka, hogy az illető nem hagyja el magát, családját és azon keresztül faluját, nem süllyed bele a „strukturális elhanyagoltság” állapotába, tesz magáért és közösségéért. A polgármester asszony szavaival:

„Sőt még most is van olyan. akivel most, hogy újra szerződünk, egy kicsit leültem velük beszélgetni, mert tudod ez minden évben új szerződést kell kötni, és most mindenkivel úgy kötöttünk szerződést, hogy egyéves program van, de most egyelőre mindenkivel három hónapot kötöttünk, és mondtam, hogy mindenkinek meg fogom nézni, hogy a kertjét meg a háza táját hogyan tartja rendben. Mert most már önekik ez alatt a négy év alatt már kis előrelépést kell, hogy mutassanak, hogy a többivel szemben példát kéne mutatni, hogy munkálják a kertjüket, nem csak elveteményezünk és utána meg a gaz eszi meg. Mert van olyan is, aki elveteményez, de utána meg megeszi a gaz. Úgyhogy most ezt jobban szem előtt fogom tartani. Figyelem őket!”

Az idézetből kétségkívül egy erősen autoriter, a munkavállalók autonómiáját igencsak sértő társadalmi viszonyrendszer tárulhat fel. E „figyelő tekintet” azonban az érintett lakosság értelmezése szerint nem feltétlen autoriter, korlátozó gesztusként jelenik meg, hanem egyfajta lehetőségként. Egyszerre lehet odafigyelésként és vegzáló fegyelmezésként megélni, jelezve a gondoskodás és a fegyelmezés közti vékony határt az adott strukturális viszonyok között. A vékony határ közti átjárást azonban számos tényező befolyásolja, amely

tényezők összefüggésben állnak mind a cigány–magyar különbségtétel helyi működésével, mind pedig a falu lehetőségeit meghatározó strukturális tényezők mozgásával.

A kétségkívül „paternalistának” nevezhető viszonyok közötti autonómiát és mozgástereket az érintett lakosság saját magáról kialakított képe és ama vélemény közötti ellentmondás hozza létre, mely szerint a helyi cigányok elhanyagolják kertjeiket. A „döntéshozó elit” – beleértve a polgármester asszonyt, a szociális szövetkezet vezetőit és az idénymunkát adó gazdákat – cigány–magyar különbség egyik legelemibb és legproblémásabb tényezőjének a földhöz és a kerthez való viszonyt látják, mondván a cigány lakosság nem jeleskedik az önellátás paraszti hagyományainak folytatásában. Cigány származású interjúalanyaim viszont nem érzékelnek hasonló törésvonalat, legnagyobb magabiztossággal állítják, hogy kertjeik művelése, sőt az állattartás is magától értetődő feladat. Így aztán senki sem említette kényszerként a velük szemben támasztott elvárásokat, sőt többnyire nem is beszéltek róla „Ezt csináljuk mióta az eszemet tudom!”, „Ebbe mi belenevelődtünk”, „Falun ez természetes dolog”, „Szüleimtől láttam” – hangoztak mindenhol a válaszok.

Az ellentmondás a fejlesztések, tanfolyamok értelmezésében is tetten érhető. A legtöbb tanfolyam, program, kezdeményezés ugyancsak az otthoni mezőgazdasági termelés elterjesztéséhez kötődik. A falu vezetősége az elért eredményeket ezeknek tulajdonítja, míg tanfolyamokon részt vevő lakosság nem fedez fel ilyen összefüggést. Ők a tanfolyamokat többnyire extra jövedelemforrásoknak tekintik, vagy a fent leírt mobilitási útvonal egy állomásának, hiszen a tanfolyamokon keresztül kaphatnak lehetőséget egy stabilabb közmunkás hely megszerzésére. Ezen felül pedig korábban nem tapasztalt közösségi élményt nyújtanak számukra a képzések, nagyokat nevetve, jókedvvel elevenítik fel a közös tanulás emlékeit. Ám mikor a megszerzett tudás hasznosíthatóságáról kérdezősködöm, csak kevesen tudnak konkrétumokat megfogalmazni, legtöbben elbizonytalanodnak, és ehhez hasonló válaszokat adnak: „Hát biztos tanultunk valamit, de úgy, ami új, nem nagyon, ezeket mi az életből tanultuk”, „Mi ezeket már tudtuk, csak nem így nyelviileg kifejezve” – ragadja meg egy asszony az iskolai és a gyakorlati tudás közti összefüggést.

A fenti ellentmondás után kutatva végül arra a következtetésre jutottam, hogy annak oka a „háztájizás”⁸ eltérő jellegében keresendő, a „háztájizás” módja és nem teljes hiánya okozza a problémát. A segítyezésre szoruló lakosság „háztájizása” rugalmasan alkalmazkodik az adott anyagi és egyéb lehetőségekhez, a földhöz való viszony illetően jellege zavarhatja a falu döntéshozóit. Az interjúk alapján úgy tűnt, a veteményezés, de főleg az állattartás erősen függ az adott anyagi lehetőségektől, a kert művelése is pénzbe kerül, de az állattartáshoz szükséges takarmány és egyéb feltételek már végkép szétfeszítik a családok anyagi kereteit. E kedvezőtlen feltételeken az önkormányzat, a helyi RNÖ és a Szociális Szövetkezet különböző programokkal igyekszik segíteni: ingyen vetőmaggal, a családokhoz kihelyezett állatokkal, a takarmány és orvos költségeinek időleges fizetésével. Ám

⁸ Tisztában vagyok vele, hogy a háztáji gazdálkodás fogalma az államszocialista időszakhoz kötődik, a téesszel és állami gazdaságokkal szimbiózisban működő, személyes használatban lévő háztáji földön zajló mezőgazdasági termelést jelentette. Ugyanakkor a kabaji falufejlesztési koncepcióban jelentős szerepet kapnak az egykori háztájizáshoz hasonlatos elképzelések, amelyekben a saját kert művelése erőteljes szimbolikus erővel is bír, így e fogalom használata egyszerre utal az saját kert művelésével kapcsolatos falufejlesztési tervekre és annak szimbolikus jelentőségére.

a lakosság nagy része ezeket is, ahogyan a tanfolyamokat, éppen adódó lehetőségeknek éli meg, nem pedig kiszámítható forrásként, amire építeni lehetne. A lakosság, úgy tűnik, alkalmazkodott az elmúlt évtizedek mezőgazdaságot érintő piaci folyamataihoz, vagyis ahhoz, hogy a „háztájizás” a felvásárlók hiánya, az alacsony felvásárlói és magas ellátási árak miatt, valamint a nagyáruházak révén beáramló olcsó áruk következtében nem mindig éri meg (vö. Kovách 2012). Így aztán nem is tudnak eleget tenni a vezetőség elvárásainak, mely szerint a „háztájizásnak” életmódszerű tevékenységgé kéne válnia.

A „háztájizás” azonban az anyagiakon kívül még a családi viszonyok aktuális helyzetétől is függhet: van-e éppen szabad, felhasználható munkaerő? Ezek hiányában a családok úgy ítélik meg, hogy munka-érték arányban a kertművelés, de főleg az állattartás végképp nem éri meg, egyszerűbb megvásárolni az árut a városi áruházakban. Kabajon sok cigány család háromgenerációs, 9–10 tagú háztartásokban él. Jellemzően a fiatal, kisgyermekes párok laknak valamelyikük szüleinél, ezekben az esetekben a gyesen lévő anyukák jelentik a szabad munkaerőt, más esetekben az éppen munka nélkül maradt családtagok, de ők nyilvánvalóan a mielőbbi elhelyezkedésre törekednek. Amikor az ifjú párnak sikerül külön költözni, vagy az anyuka is munkába áll, a kertművelés háttérbe szorulhat. Következésképpen könnyen előfordulhat, hogy egy család egyik évben nem veteményez, vagy nem akkora intenzitással teszi. A magasabb presztízsű lakosság és a polgármester szemében pedig a „háztájizás” ezen módja nem üti meg azt a minőségi szintet, ami a „paraszti életmódhoz” kötődik, és amely a Szociális Szövetkezet működését és hivatását biztosítja majd.

Az érintett lakosság viszont saját narratívájában egyrészt megfelel a polgármester asszony elvárásainak, másrészt nem is a megfelelés motiválja őket kertjeik művelésére, hanem a saját strukturális helyzetükhöz való alkalmazkodás, amely éppen a kiszámítható jövedelem hiányára adott válaszként értelmezhető. A polgármester asszony és a falu egyéb döntéshozóinak elvárásait többnyire nem fegyelmező gesztusokként érzékelik, inkább használják az elvárásokat megtámogató forrásokat. Ez már csak azért is lehetséges, mert az elvárások és az érintett lakosság igényei számos ponton találkoznak, még ha különböző stratégiák és narratívák mentén is haladnak.

A fegyelmező aspektus éppen azokban az esetekben válhat meghatározóvá, amikor az eltérő narratíva védelmező ereje nem hatásos, és az igények sem találkoznak a fenti módon. Ez utóbbi főként azokra a családokra érvényes, akik nem a falu társadalmi viszonyrendszerében szocializálódtak. Az autoritások fegyelmező erejének megélése tehát nagyban függ a lakosság és a döntéshozó elitet integráló „közös nevezőtől”, amely a mezőgazdaság fontosságának elismerését jelenti a megélhetésben. Ugyanakkor a gondoskodás és fegyelmezés közti képlékeny átmenet a lakosság strukturális helyzetéhez való alkalmazkodás és az „elit” azon erőfeszítései közti különbségen múlik, hogy e strukturális helyzetet megváltoztassa, többek között éppen az emberek habitusának alakításával. A kérdés újfent az, hogy a helyi döntéshozó elit tud-e majd olyan meggyőző és főként tartós perspektívát felmutatni, amelyért a lakosoknak „megéri” feladni eddigi alkalmazkodási stratégiáit. Az biztos, hogy a lakosság részéről létezik egy talán túlzottnak is nevezhető bizalom a helyi autoritások erejében és hatalmában, már-már „mindenhatóságában”. Nézőpontjukból ugyanis

a létbiztonságukat kizárólag ezek az autoritások garantálják, a falun belüli viszonyok biztosítják megélhetésüket, és ez védi meg őket a rasszizmustól is.

A helyi informális viszonyok biztonsága

A közfoglalkoztatás által intézményesített függő viszonyok legitimitásukat részben abból nyerik, hogy az érintett lakosság a tudás és az igazságosság hatalmával ruházza fel az autoritásokat, amelyeknek alapfeltétele a személyes ismeretség. Mikor az embereket arról kérdezem, hogy hogyan jutottak egy-egy pozícióhoz, általában ilyen válaszokat kapok: *„Nem tudom, Marika néni betett engem abba a tanfolyamba”, „Marika néni szólt, hogy lenne itt egy lehetőség”*. Mikor pedig azt kérdezem, hogy vajon miért pont őket választotta Marika néni, akkor a többnyire így felelnek: *„mert látta a munkámról, hogy jól dolgozom”* vagy *„hát erről őt kéne megkérdezni, de szerintem, mert ismer engem a munkámról”*. Ez a fajta magyarázat azonban nem pusztán a polgármester-közmunkás relációban létezik. Ahogy Anca történetében láthattuk, Andor és a Málta autoritását is az legitímálta a lány szemében, hogy vezetői ismerik az embereket, észreveszik képességeiket és eszerint jutalmazza őket. Így a segélyezésre szoruló lakosság alkalmassága, illetve alkalmatlansága felett ítélkező tekintetek irányában létezik egyfajta bizalom, amellyel az ún. „elsődleges munkaerőpiac” falun kívüli színterei többnyire nem ruházhatók fel. Azok a helyi „interperszonális” viszonyok, amelyekbe a szegénység problémái, úgymond, el vannak rejtve a makroperspektíva megoldási és értelmezési lehetőségei elől, sajátos menedéket is jelenthetnek a formális munkaerőpiacról kiszorult népesség számára. Mindez nem jelenti azt, hogy ezek az interperszonális viszonyok ne működtetnének kényszereket is, amelyeknek nyilvánvalóan az anyagi kiszolgáltatottság az alapjuk.

A gondoskodás és a fegyelmelés a kiszolgáltatottság állapotában, úgy tűnik, hogy egy tőről fakad, azonban éppen ez az állapot az, ami a falu önellátásához mozgathatóvá teszi az embereket. Az állattartáshoz például szükség van olyan munkaerőre, amely folyamatosan rendelkezésre áll, hiszen az állatokat nem érdekli a nyolctól négyig tartó munkaidő. Ezt a problémát úgy oldották meg, hogy az önkormányzat az állatok gondozásáért cserébe jelképes összeg fejében felajánlotta lakhatásra házákat azoknak, akiknek nem volt annyi erőforrásuk, hogy otthont teremtsenek maguknak. A házakhoz tartoznak az önkormányzat állattelepei, az itt lakók tulajdonképpen egész napos szolgálatban vannak, cserébe viszont szinte ingyen lakhatnak és közmunkás pozíciójukat is kevésbé fenyegeti veszély. Amikor helyzetükről kérdezem az érintetteket, kétféle, egymást átfedő választ kapok: egyrészt nemigen volt más választásuk, ha meg akarták oldani a lakhatásukat, másrészt pedig talán éppen kiszolgáltatottságuknak is köszönhetően megbízható, „alkalmas” embereknek bizonyultak, akik már a közmunka és a tanfolyamok keretében bizonyították képességeiket.

A közfoglalkoztatás tehát, ha a maga kényszerítő erejével is, de az informális viszonyok biztonságát erősíti, hiszen nem kell elhagyni sem a falut, sem a helyi viszonyrendszereket, éppen az azokban való jártasság biztosítja egy közmunkás pozíció elnyerését. Fontos kiemelni, hogy az alacsony státuszú lakosság számára a közmunka a helyi elérhető állások hierarchiájában nem áll rossz helyen. Sőt, amikor végigkérdeztem az embereket, hogy mi

számít a legjobb munkalehetőségnek a faluban, kivétel nélkül mindenki a közeli téveszt nevezte meg, mint a megszerezhető munkák legjobbját, azután a közmunka következett, a sort pedig az idénymunka zárta.⁹ E háromnál több lehetőség szinte fel sem merült. Ugyanakkor mind a három munkalehetőség az informális, személyes viszonyokon keresztül érhető el, amelyek a falun belüli kapcsolatokhoz kötődnek.

A helyi informális viszonyok biztonsága azonban Kabajról nem ér el a városokig. A falu alacsony státuszú lakossága számára a falu viszonyain kívüli munkahelyek többnyire nem is jelennek meg reális opcióként. Ennek oka a városok megközelíthetlensége, a munkahelyek szűkössége, az etnikai diszkrimináció, a kapcsolati tőke és az informális viszonyokon kívüli tapasztalatok hiánya. Még a magasabb végzettség sem pótolja ezeket a hiányokat. Nem egy fiatal asztalossal, pékkel, autófényezővel, pincérrel találkoztam a faluban, akik végigverekedve magukat a közoktatás rendszerén szakmát szereztek, majd közfoglalkoztatottként dolgoztak. Legtöbbször tettek pár kísérletet szakmájukban való elhelyezkedésre, de kísérleteikre többnyire semmiféle választ nem kaptak az „elsődleges munkaerőpiac” formális képviselőitől. Elhelyezkedésük egy sikeres állásinterjú esetén is nehézkes lenne, hiszen a buszjáratok igencsak esetlegesek, a fizetések pedig még akkor sem engedik meg egy városi albérlet fenntartását, ha valaki rászánná magát egy ilyen lépésre. Így a szakmát szerzett fiatalok a falu viszonyai közé visszaszorulva keresik boldogulásukat, ahol általában szakmai végzettségük nem sokat ér.

A lakosság többnyire realitásként fogadja el a helyzetet, és ehhez alkalmazkodva alakítja ki stratégiáit. A falu fejlesztését tekintve viszont ez a helyzet számtalan ellentmondást hordoz. Egyrészt ugyanis az önellátó falu koncepciójának megvalósulásához szükség van a lakosság olyan attitűdjeire, mint a faluhoz való kötődés, a hierarchikus viszonyok elfogadása, a vezetők iránti bizalom. Másrészt azonban, a falufejlesztés fő aktorainak nagy fejfájást okoz, hogy az emberek az ismertetett okoknál fogva csak nehezen mozdulnak ki a helyi viszonyok biztonságából és ezzel együtt az „alkalmazotti” attitűdből, így állandósítva a humánerőforrás égető hiányát. Többször említik a probléma emblematikus kifejeződéseként a gyerekek cinikus és szinte provokatív választ a jövőjükre vonatkozó kérdésre: *„Hát jövök majd Marika nénihez közmunkásnak!”* Az ugratásnak szánt válasz kétségkívül nem a motiváció és az ambíció bizonyítéka, sokkal inkább üzenet a gyerekek részéről, miszerint belenyugodtak strukturális helyzetükbe. Elfogadták azt a szemük előtt nap mint nap bizonyosságot nyerő tényt, miszerint az emberek boldogulásában a tudással és a döntés hatalmával felruházott helyi autoritások kapnak elsődleges szerepet.

De mi történik akkor, ha a lakosság perspektívájából szinte mindenható autoritásról kiderül, hogy nem tudja teljesíteni ígéreteit, hiszen azok nagyban függenek a tágabb gazdasági és politikai mozgásoktól? Az autoritások függőségei azonban a segélyezésre szoruló lakosság perspektívájából láthatatlanok, számukra a falu viszonyai a társadalmi totalitás erejével bírnak. E kérdésre természetesen újfent nem tudunk választ adni, de feltétele felhívja a figyelmet az „önellátó falu” függő helyzetének ellentmondásaira.

⁹ A fentiek rangsorát a bér mértéke, a munka kiszámíthatósága és nehézsége alapján állították fel, valamint fontos szempont volt, hogy mennyi idő megy el utazással.

„Vérré” vált viszonyok és a rokonság ereje

A helyi informális viszonyok biztonságát legfőképpen folytonosságuk biztosítja, így ellentételezhetik a strukturális „feleslegesség” állapotának romboló hatásait. A folytonosság azonban a családi, rokoni kapcsolatokon keresztül realizálódik; mindez főként a cigány–magyar különbségtétel működésében érhető tetten. Egy helyi cigány lakos pozícióját, lehetőségeit erőteljesen meghatározza a családja, főleg felmenői kabaji társadalmi viszonyokba való beágyazottságának mértéke és milyensége. Az elért pozíciók olykor szó szerint „apáról fiúra” szállnak, például az oly megbecsült téeszállások esetében is gyakran előfordul, hogy az elhunyt vagy nyugdíjba vonult apa helyét a fiú veszi át. A közfoglalkoztatás esetében is megfigyelhető, hogy a helyi patrónus-kliens kapcsolatokba generációk óta beágyazott családok leszármazottai folytatják felmenőik társadalmi gyakorlatait immár intézményesített formában. Az idénymunkában szintén láthatunk hasonló jelenséget: bizonyos munkalehetőségek „apáról fiúra” szállnak. A fentiek természetesen nem csupán a jelen kontextusra érvényes jelenségek, Young és Willmott már 1957-ben leírták a kelet-londoni munkások kapcsán, hogy a szűkülő munkalehetőségek együtt járnak a rokoni viszonyok felértékelődésével és a munkaadói bizalom rokonság általi biztosításával (Young–Willmott 1999).

Kabajon hasonló jelenséget láthatunk. Amikor az embereket arról faggattam, hogyan jutottak egy-egy pozícióhoz, az adott autoritásra hivatkozás mellett, miszerint *„ismer, tudja, milyen vagyok”,* beszélgetőpartnereim sokszor átváltottak egyes szám első személyből többes szám első személybe, azaz *„tudja, ismeri a családomat, hogy mi milyenek vagyunk”.* Anca, aki kétségtelenül ezen öröklődő pozíciók hasznélvezője, sokszor reflektál helyzetére. Egy csoportos interjú alkalmával igyekszik nekem megvilágítani a helyzetet:

„Hát ezt, ezt nem tudom, nehéz elmagyarázni, például elment a téeszbe a tesóm, hát hogy, ugye, az apukám családját ismerik, és felvették akkor egyből, hát ez így, ez most hülyén hangzik, de ez itt így van! Tehát, ha valaki jó helyen van egyszer, azt sose felejtik el, utána te annak vagy a valakije, akkor azt veszik fel, ezek így megöröklődnek!”

Nagynénje, Magdi megerősíti: *„Igen, ez így van, ha ő is ilyen dolgos volt, akkor a fia is, itt így gondolkoznak!”* Anca folytatja:

„Itt minden cigánynak megvan az, hogy ő milyen, nem is mindig ő, hanem a családja, például a tesóm, a Totó, a hivatalnál dolgozott mint közmunkás, és nemegyszer, ezt ti is tudjátok, volt vele probléma, mert a tesóm tud dolgozni, de befolyásolható. Ha olyan a társaság, ha adják alá a lovat, hogy mondd meg, ne hagyd magad, akkor ő megteszi, és ki is rúgta a Marika néni. De ha előtte hússzor nem hívott a Marika néni telefonon, hogy beszélj a Totóval, mert te meg a Józsika dolgoztok rendesen, de Totóval nem tudok mit kezdeni! De ezerszer felhívott! Behívott az önkormányzatba, hogy beszélj a testvéreddel! És neki is ezerszer elmagyarázta, hogy Totó, ezt nem lehet, és amikor kirúgta, nem azt mondta neki, hogy vele mi van, hanem hogy

„szégyent hoztál az apádékra, meg a családjára! Ez nálatok nem divat! De már másvalaki nem biztos, hogy kap ennyi esélyt!”

Első ránézésre igen merev viszonyrendszernek tűnik ez, ahol a mobilitás útjait a vér szerinti leszármazás határozza meg. Ugyanakkor több tényező felhívja a figyelmet arra, hogy az individuális teljesítmény családi viszonyokhoz kötése számos lehetőséget is tartogat. Ha csak megnézzük a Kabaj történetéről szóló alfejezetet, látjuk, hogy számos gazdasági és politikai történés szívtá el az erőforrásokat a faluból, dezintegrálta a helyi viszonyokat, a létbizonytalanság állapotába taszítva a lakosok többségét. Ebben a helyzetben a családi kötelek, a „vér szerinti” öröklődés bizonyossága az annyira hiányzó folytonosság biztosításaként is működhet, ami azon a feltételezésen alapul, hogy a szülő-gyerek kapcsolat a tudások átadásának garanciája. Ahogy Marilyn Strathern írja, a „vér szerinti” rokonság konstrukciója eleve adottként jelenik meg, amely érintetlen a világ technikai és politikai, „manipulációitól”, „természetisége” révén a megkérdőjelezhetetlenség erejével bír (Edwards–Strathern 2000: 22–43). A rokonság e „megkérdőjelezhetetlen természetiségének” ereje felértékelődhet a strukturális sérülékenység azon állapotában, amelyben a Kabajhoz hasonló „hátrányos helyzetű” falvak lakói élnek, rokonsági leszármazás a bizonyosság és folytonosság szinte egyetlen garanciáját biztosíthatja (vö. Carsten 2004, Domínguez-Watkins 2003, Kovai 2015, Miller-Gribbs–Farber 2008, Stack 1974, Young-Willmott 1999).

A családi kötelek által átadott lehetőségek azonban nem pusztán „vér szerinti” alapon működnek, amelyre az egyénnek túl sok befolyása nincsen. Kétségtelen, hogy a „vér szerinti” kötelék a legkönnyebben bemozgatható kapcsolati tőke, hiszen az adja a legerősebb bizonyosságot: „*ha az apja olyan volt, akkor ő is olyan lesz*” – fogalmaz egy másik interjúalanyom, de a családi kötelek más formái is betölthetnek hasonló funkciót, feltéve, ha a kvázi „apa” vagy „anya” felveszi a szülői pozíció felelősségét. Magdi így magyarázza:

„Itt van az én menyem, nem az, hogy lenézem őtet, de ő olyan családból van, hogy na...! De én kitanítottam, hogy kell a háztartást, a veteményezést, mindent! És ha őtet bárhova beviszem, aztat tudják! Kezeskedek érte, mert tudom milyen képességet adtam át! De ha mégse úgy viselkedik, akkor az én szégyenem, hogy Magdi, te miért mondtad ezt?! Te kezeskedtél érte! Akkor az én szégyenem lesz!”

E kvázi szülői felelősségvállalás azonban a családi köteleken túl is alkalmazható, feltéve, ha a bizalmat élvező illető tényleg kifejezi elköteleződését patronáltja iránt, vagyis a legmegeringathatatlanabb „vagyonát”, a „vérszerintiség” bizonyítékát, ahogy mondják, „*nevét adja érte*”. Bár kétségtelen, hogy ez a felelősségvállalás leggyakrabban rokoni köteleken keresztül valósul meg, egyenes ági leszármazás esetén pedig nincs is rá szükség, hiszen akkor, úgymond, a „név” elég. Ugyanakkor a pozíciók átörökítése nemcsak szülőről gyerekekre történhet, hanem fordítva is, ha valakinek a gyermeke jól teljesít az iskolában, akkor ő is jobban számíthat a falu vezetésének jóindulatára. A családi viszonyok e szinte kizárólagos felértékelődését a Málta gyermekkel foglalkozó tevékenységei oldhatják, hiszen ott a gyermek mint számos lehetőséget magában hordozó individuum jelenik meg, és nem mint a helyi, főként családi viszonyai által meghatározott leendő munkaerő.

Az, hogy egy család „milyen”, az adott munkában nyújtott teljesítményen méretik le, nem pusztán ezen múlik, hanem a földhöz vagy inkább a kerthez való viszonyon is. Mivel a munkák nagy része a Start-program és az annak eredményeit folytatandó Szociális Szövetkezet megalapítása óta még inkább a mezőgazdasághoz kötődnek, a földhöz és kerthez való viszony jelentősége felértékelődött. E felértékelődés éppen a workfare decentralizációja által vált lehetségessé, hiszen az adott eszközöket a helyi vezetés kezébe. A kérdés újfent az: a lokális autoritások mennyiben tudják betartani azokat az ígéreteiket, amelyek gondoskodó hatalmukat legitimálják?

Összegző kérdések

Tanulmányom nyomon követi, hogy a közfoglalkoztatás – a workfare decentralizált működése révén – miképpen ad lehetőséget egy hátrányos helyzetű falu vezetése számára, hogy megvalósítson egy, a mezőgazdasági „önellátásra” épülő falufejlesztési koncepciót. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy az erőfeszítések sikere egyfelől függ a tágabb gazdasági és strukturális változásoktól, másfelől viszont függő, hierarchikus viszonyokra épül. A tanulmány e két típusú függőség jellegzetességeit igyekszik feltárni, rámutatva az „önellátó” falu koncepciójának ellentmondásaira. Ennek lényege, hogy a helyi vezetés a közfoglalkoztatás megszervezésével nem pusztán azon munkálkodik, hogy munkahelyet teremtsen a formális munkaerőpiacról kiszorult népesség számára, hanem azon is, hogy a közfoglalkoztatás fegyelmező eszközével „alkalmassá” tegye e népességet a stabil bérmunkára, mely „alkalmasság” esetünkben a földhöz való viszonyban realizálódik. A legfőbb kérdés azonban az: a tágabb gazdasági és strukturális kontextus valaha is lehetővé teszi-e, hogy a közfoglalkoztatás forrásaiból finanszírozott fejlesztések stabil munkahelyeket hozzanak létre? A válasz nagyban befolyásolhatja a falu vezetése és az érintett lakosság közti viszony alakulását és a közfoglalkoztatás helyi funkcióját. Írásom a fentiekkel összefüggésben azt mutatja meg, hogy a közfoglalkoztatás kritikájában oly gyakran megjelenő „paternalista” viszony a helyi vezetés és a segélyezésre szoruló lakosság között valójában milyen mozgástereket és kényszereket jelent az érintett népesség számára. Feltettem a kérdést, hogy e „paternalista” viszony mely esetekben válik fegyelmezővé, illetve inkább gondoskodóvá. Írásomban azt állítottam, hogy a közfoglalkoztatás intézményesítheti a lokális informális viszonyokat, amelyek alapvető kapaszkodót jelenthetnek a formális munkaerőpiacról kiszorult népesség számára. Így a feltett kérdésre a válasz nagyban függ attól is, hogy a közfoglalkoztatás hogyan ágyazódik be a helyi hatalmi és informális viszonyokba. A kabaji esettanulmány kapcsán azonban láthattuk, hogy a helyi hierarchikus viszonyok gondoskodó aspektusa akkor válhat dominánsabbá, ha a közfoglalkoztatás a segélyezésre szoruló lakosság perspektívájából egyfajta mobilitási útvonalként jelenik meg, amelyen tovább lehet majd lépni magasabb státuszú és bérezésű pozíciók felé. Többek között a közfoglalkoztatásból történő kilépés lehetőségébe vetett hit az, amely által a közfoglalkoztatás nem válik a helyi hatalmi viszonyokat pusztán bebetonozó fegyelmező eszközzé.

A közfoglalkoztatástól való szabadulás kényszere igen erős, egyszerre fogalmazódik meg a szociálpolitikai szakértők, a lakosok és a kormányzat részéről (G. Fekete–Lipták

2014, Keller 2013, Tésits–Alpek–Kun 2015). A lakosok szemében a helyi autoritás legitimitását részben az adja, hogy olyan hatalmat tulajdonít neki, amely a közfoglalkoztatáson túli állásokkal jutalmaz majd. A közfoglalkoztatásból „kivezetés” tehát több perspektívából kényszerként fogalmazódik meg, amellyel a helyi aktivitásokat irányító szereplők is azonosulnak, azaz hogy a „nem piaci” vagyis állami/uniós forrásoktól valamiképpen függetlenedni kell, első körben pedig leginkább a közfoglalkoztatás szorításából. A kérdés csak az, hogy ez az „önállóság” milyen más függőségekbe való belépést von maga után, vagyis az oly áhított „piaci működés” milyen új kényszereket szül majd, és ezek kijátszása, átalakítása hogyan lehetséges. E kérdésre e tanulmány keretei között nem tudunk válaszolni, csupán érzékeltetni a workfare decentralizációja révén létrejött helyi kezdeményezések nehézségeit és ellentmondásait.

Irodalom¹⁰

- Asztalos Morell Ildikó (2014): Workfare with human face? *Metszetek*, 4 (4), 3–24. http://metszetek.unideb.hu/files/201404_01_asztalos_morell_ildiko.pdf
- Carsten, Janet (2004): *After Kinship*. New York: Cambridge University Press.
- Csoba Judit (2010): A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az Út a munkához programban. *Esély*, 21 (1), 4–24. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/01csoba.indd.pdf
- Durst Judit (2010): Minden évben máshogy fordul a világ”. *Anblokk 4.*, 34–38. http://epa.oszk.hu/02700/02725/00003/pdf/EPA02725_anblokk_2010_4_034-038.pdf
- Domínguez, Sylvia – Watkins, Celeste (2003): Creating Networks for Survival and Mobility: Social Capital among African-American and Latin-American Low-Income Mothers. *Social Problems*. 50, 111–135. http://inequality.stanford.edu/_media/pdf/Reference%20Media/Dominguez%20and%20Watkins_2003_Social%20Networks.pdf
- Edwards, Jeannette – Strathern, Marilyn (2000): Including Our Own. In Janet Carsten (ed.): *Cultures of Relatedness: New Approaches to the Study of Kinship*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 149–166.
- Ferguson, James (2013): Declarations of Dependence: Labour, Personhood, and Welfare in Southern Africa. *Journal of Royal Anthropological Institute*, 19 (2), 223–242.
- Gans, J. Herbert (1993): Mire szolgálnak az érdemtelen szegények? *Szociológiai Szemle*, 3–4.
- G. Fekete Éva – Lipták Katalin (2014): Közfoglalkoztatásból szociális szövetkezet? In Lukovics Miklós – Zuti Bence (szerk.): *A területi fejlődés dilemmái*. Szeged: SZTE GK. <http://www.eco.u-szeged.hu/download.php?docID=40060>
- Horváth Kata – Kovai Cecília (2010): A cigány–magyar különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban. *AnBlokk 4.*, 39–41. http://epa.oszk.hu/02700/02725/00003/pdf/EPA02725_anblokk_2010_4_039-041.pdf

¹⁰ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 04. 26.

- Kabai Gergely – Németh Nándor (2012): Egy sorsfordító falu: Gyulaj. In Németh Nándor (szerk.): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. Budapest: MTA KTI, 89–102. /KTI Könyvek 14./ <http://docplayer.hu/1021771-A-helyi-kezdemenyezesu-gazdasagfejlesztesi-programok-vizsgalata-esettanulmanyok.html>
- Keller Judit (2013): *Munkahelyteremtés a zöld gazdaságban – a közösségi gazdaságfejlesztésben rejlő lehetőségek*. Kézirat.
- Kertesi Gábor (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón: A rendszerváltás maradandó sokkja. *Szociológiai Szemle*, 15 (2), 57–87. http://www.tte.hu/_public/ttorszkonf/fogl.pdf
- Kovai Cecília (2010): A „cigányozásban” rejlő lehetőségek. *AnBlok 4.*, 48–54. http://epa.oszk.hu/02700/02725/00003/pdf/EPA02725_anblokk_2010_4_048-055.pdf
- Kovai Cecília (2015): *A cigány-magyar különbség és a rokonság*. Doktori disszertáció. Kézirat.
- Kovács Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum. <http://mek.oszk.hu/12700/12727/12727.pdf>
- Ladányi János – Szelényi Iván (1998): *Szuburbanizáció és gettósodás. Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: IFA – Iskolafejlesztési Alapítvány [etc.], 185–206. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_ciganysag_helyzete/pages/012_szuburbanizacio.htm
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Ladányi János – Virág Tünde (2009): A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmenet időszakában. *Kritika*, 7–8., 2–8. <http://www.egyenlobanasmod.hu/tanulmanyok/hu/ladanyi-szegregacio.pdf>
- Miller-Cribbs, Julie – Farber, Naomi (2008): Kin Networks and Poverty among African Americans: Past and Present. *Social Work*, 53 (1), 43–51. https://www.jstor.org/stable/23721188?seq=1#page_scan_tab_contents
- Nagy Pál (2013): A „C betű a hátunk megett van”- cigány-magyar együttélés és az „érpataki modell”. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 389–425. https://issuu.com/szuhay/docs/cigany_neprajzi_tanulmanyok_16_-_el
- Scharle Ágota (szerk.) (2011): *A közcélú foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre*. Kutatási jelentés. Budapest: Budapest Intézet – Hétfa. http://www.budapestinstitute.eu/uploads/BI_kozcelu_kut_jelentes_2011aug30.pdf
- Stack, Carol (1974): *All Our Kin: Strategies for Survival in a Black Community*. New York: Basic Books.
- Szabó Andrea (2015): *Közfoglalkoztatás a gazdasági ciklusok kontextusában*. Budapest: L'Harmattan.
- Szabó A. Töhötöm (2010): Etnikai különbségtétel a paraszti gazdaságban. In Feischmidt Margit (szerk.): *Különbségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 266–280. <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/intezetikiadvanyok/Etnicitas.pdf>

- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 12 (4), 34–50. <http://docplayer.hu/6128768-Szalai-julia-a-tarsadalmi-kirekesztodes-egy-es-kerdesei-az-ezredfordulo-magyarorszagan.html>
- Szőke, Alexandra (2015): A 'Road to Work'? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. *Citizenship Studies*, DOI: 10.1080/13621025.2015.1053790
- Tésits Róbert, dr. – Alpek B. Levente – Kun Antigoné (2015): Az új típusú szociális szövetkezetek területileg eltérő foglalkoztatási szerepe. *Területi Statisztika*, 55 (3), 254–272. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2015/03/tesits_alpek.pdf
- Váradi Mónika Mária (2010): A közfoglalkoztatás útjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben. *Esély*, 21 (1), 79–100. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/05varadi.indd.pdf
- Velkey Gábor (2014): A helyi foglalkoztatás és a közfoglalkoztatás legfontosabb jellemzői egy empirikus kutatás tükrében. In Nagy Erika – Nagy Gábor (szerk.): *Polarizáció – függőség – krízis. Eltérő térbeli válaszok*. Békéscsaba: MTA KRTK RKI Alföldi Tudományos Osztály, 28–39. <http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/727/1/polarizacio.pdf>
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve*. Falusi gettók az ország peremén. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Virág Tünde (2014): Közfoglalkoztatás és idősgondozás - szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában. *Esély*, 25, (1), 45–63.
- Virág Tünde – Zolnay János (2010): Csapdába került önkormányzatok, csapdában tartott szegények – közfoglalkoztatása Csereháton. *Esély*, 21 (1), 119–130. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/07virag.indd.pdf
- Young, Michael – Willmott, Peter (1999): *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Budapest: Újmandátum Könyvkiadó – Max Weber Alapítvány.